

Las alps da Müstair in Val Mora

Autor(en): **Oswald, Mario**

Objektyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **84 (1971)**

PDF erstellt am: **22.07.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-229716>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Las alps da Müstair in Val Mora

da Mario Oswald

Avant co cumanzar mia lavur sun eu stat pro sar Duri Fallet, vegl silvicultur a Müstair, e n'ha survgni dad el plüs buns tschegns ed eir ideas in regard a quaista lavur.

El m'ha impustüt muossà via sün la tradiziun locala e l'importan-za da la Val Mora pel cumün da Müstair. Nus possedain in quaista vallada trais alps. Cun quai cha la clostra da Sant Johann sta eir in ferma colliaziun cun üna da las alps, dvainta l'istorgia amo plü marcanta ed interessanta.

La Val Mora, üna vallada solitaria, ais pür in ils ultims ans dvantada renomnada. Hoz vain ella vieplü frequentada da glied estra. Minchün chi passa da quellas varts ais impreschiunà da la natüra sulvadia alpina chi as preschainta al viandant in millis da purtrets.

Eir eu am quaist toc terrain, e sco ingrazchamaint invers quella vallada chi m'ha sport tantas bellas uras, prouv eu, bain cun mias deblas forzas da far üna lavur davart nossas alps.

Il böt da mia lavur ais l'istorgia. Ma eu part aint quaist vast tema in plüs chapitels. Uschè vain resguardà tanter oter tuot quai chi sta in colliaziun cun nossas alps, quai voul dir:

Ils noms locals

Las dittas chi as referischan a la Val Mora

Las bes-chas in Val Mora

Lös e sendas, tragets da turas in Val Mora e.u.i.

Cun l'agüd da plüs cudeschs, impustüt quel da pader Albin Thaler, «Die Geschichte des Bündnerischen Münstertals», prouv eu da pudair dar a minchün ün'idea da la Val Mora.

La situaziun geografica

Passand da Müstair vers Valchava, Tschierv o Zernez nu bada bod ingün la modesta vietta chi maina tanter ils cumüns da Sa. Maria e Valchava a man schnester sü aint il god. Il viandant ester po bain crajer cha que saja üna via fatta bel ed aposta be per manar laina. Mo quel chi fa il sforz e's lascha manar da quella via, sarà stut da vair in che vallada ch'el riva, ün'intera val, chi serva sco pas-ch pel muvel bovin da Müstair.

Passain üna vouta davent dal stradun chantunal sü vers la Boschetta, ün spess godin da larschs ed ogra chi fuorma il cumanzamaint da nossa gita.

In cuort mumaint avain nus traversà quaist bel god, e noss ögls vezzan ün'intera vallada be crappa e ruinas. Stortigliand maina la via al pè dal munt adüna insü. A dretta ais ella circundada d'immensas ruinas cun pedrunas enormas chi dan perdütta d'üna natüra s-chadainada. Per inguotta nu vain quaist lö nomnà Val Ruina. Be il schuschurar da l'aua da Vau interrompa la quietezza chi regna aqua.

Accumpagnà da l'eterna musica da l'aua da Vau rivain nus sül prà da Vau, ün bel plan immez ün god da larschs e dschembers, ün toc terrain chi invida a far la posa e chi fa invlidar ils pissers e las preschas dal muond. A schnestra dal prà as doza il cheu crappus dal Piz Mezdi (2668 m) chi zoppa la vista sün ils Piz Lad (2881 m), Rims (2965 m), Chaz forà (3006 m), Umbrail (3031 m), Cucler da Valpashun (2782 m) e Piz dal Lai (2826 m). A dretta da nus as doza Juet cun seis spess gods chi glüschan aint il sulai e fuorman ün inter cuntrast cun las griflunas dal Piz Mezdi. Nus nu pudain far lungas, il viadi ais amo lung. Nus bandunain Vau. La via fa üna dandetta storta a dretta, e fingià stain nus davant la saiv da Tschuccai. Qua cumainza il territori da las alps da Müstair. Il s-chellöz da las muojas tuna tras il god e la cascada da Rims attira per ün cuort mumaint noss'attenziun ed ans accumpagna fin sün l'alp suot da la clostra. Darcheu traversain nus üna ruina e la via crappusa dvainta vieplü stantusa. Ün pèr ultims peidrums piglian la vista vers l'Alp Praveder. Il dandet tschübel d'üna muntanella annunzcha al signun nos approssmar. Nus entrain in teja e bavain ün magöl lat, ün süerv bain guadagnà pel stantus, ma bel viadi.

L'ura va vers mezdi e nus stuvain darcheu tour la via suot ils peis. Suot il sguard dal Piz Praveder (2768 m) festinain nus vers il Döss raduond, il plü ot punct da la val cha la via sto far. In dis da bell'ora ais quai lö ün panorama grandius. Uossa eschan nus in Val Mora e noss ögls giodan il sguard in tuot las direcziuns. Vers mezzanot vezzain nus ün toc da la Val Müstair e vers saira as driva l'intera vallada. Las muntognas a dretta ed a schnestra fuorman la sudada mütta chi perchüra la quietezza sulvadia alpina. Nus vezzain il Munt da la Forcola (2896 m), il Cucler da Jon dad Onch (2775 m), il Piz Magliavachas (3044 m), il Piz Pala gronda (3002 m) e la Mona d'immez (2410 m). A dretta da nus sta cun superbgia il Piz Döss raduond (2906 m) e plü inavo il Piz Turettas cun la Paraid da las Clastras ingio chi creschan ils plü bels alveterns. Dadaint el sun il Piz Chaz forà (2783 m) cun la Paraid alba, ed il Piz Dora (2951 m) fuorma la finischun da que cha nus vezzain. Il viadi nun ais plü stantus, e passà Tea fondada, il lö da la ditte, rivain nus in var 50 minuts aint in Alp Sprella. Nus nun entrain in teja, perche quella sta plü insü co la via. Amo 30 minuts, e nus eschan in Alp Mora. Il banc davant la teja disch da far la posa e da giodair il sguard sün las muntognas.

Il sulai va vers Val dal Bröch e fa straglüscher per l'ultima vouta ils Piz Murtaröl (3174 m). El ais il plü ot piz da la Val Mora, la Mon'ata (2937 m) e la Mona bassa (2414 m). La val fa üna storta e zoppa a noss ögls il Piz Cruschetta (2684 m) chi fuorma l'ultim guardian da nossas alps.

Aint illa rain da la teja vers daman sta il Munt grond cun seis grands e pitschens plans. Il cunfin cun l'Alp Buffalora fuorma il Piz Daint (2968 m), e suot el as derasa la planüra da Jufplaun. Quaista descripziun ais ün aspet sco cha'l viandant til vezza fond il viadi da Sa. Maria in Alp Mora. Uossa vögl eu entrar plü detagliadamaing aint ils noms dals differents pas-chs e da las alps.

La vallada cha nus vezzain sülla prosma pagina vain fuormada da Val Ruina — Val Vau — Val Mora.

Insembel sun ellas 17 km lungas. Val Ruina ed ün toc da Val Vau croudand sül territori da Sa. Maria.

Davent da Tschuccai fin aint illa Cruschetta ais ella amo 14 km (vair cunfin verd sül prossem disegn) lunga.

Ils cunfins da las vals Vau e Mora sun:

Vers mezdi cun l'Italia, davent dal Piz Umbrail fin a la Cruschetta.

Vers daman fuorma la saiv da Tschuccai il cunfin cun Sa. Maria.

Vers mezzanot sun il spi dal Munt Turettas il cunfin cun Valchava, Fuldera ed il Piz Dora cun Tschierv.

Vers saira sun Piz Daint e Döss dal Termal il cunfin cun l'Alp Buffalora da Zernez.

Dadaint quaists cunfins chattain nus las trais alps:

ALP PRAVEDER

ALP SPRELLA

ALP MORA

L'Alp Praveder ais in possess da la clostra Sant Johann e l'Alp Sprella e l'Alp Mora appartegnan a Müstair.

Ils pas-chs da las Alps

L'Alp Praveder

Ella ais la raïna da las alps. Il plü grand spazi da terrain, que voul dir da pas-ch, nomna ella seis. Suot sia bachetta stan: Tschuccai, Juet, Rims cun las vals lateralas Val Madonna e Val dal Lai, Alp suot, Plaun sura — e suot, Döss raduond, Val Döss raduond, Val Schumbraida, La Stretta e Val da la Crappa.

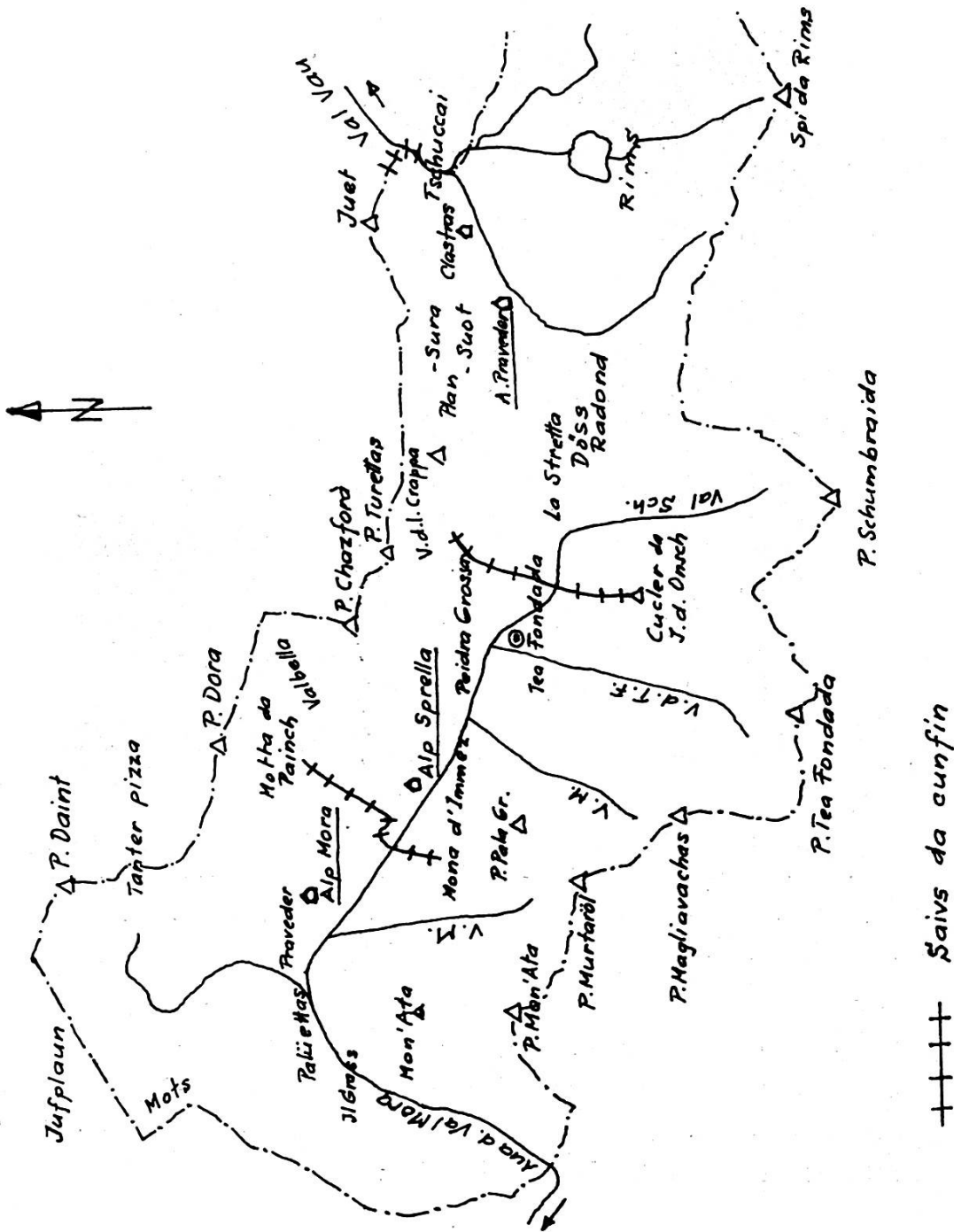
L'Alp Sprella

L'Alp dals Crapettals vain ella nomnada da quels da l'Alp Mora, e na per inguotta. Quaist nom curius ha ella iertà perche cha'ls plü bels pas-chs sun cuverts da grava. Cun tuot que posseda ella territori avuonda per 50—60 vachas. Ils pas-chs dall'Alp Sprella sun:

Ils Plauns Dora, Teja fondada, Val Teja fondada, Munt pitschen, Piazza gronda, Plazzetta, Plaun da l'ustaria, Plaun da la Mezcha, Val Magliavachas, Peidra grossa, Praveder, Val da la Rena, Valbella, Döss dals Cnops e Motta dal Painch.

* Per ils lös geografics dals pas-chs, vair disegn sülla prosma pagina.

Val Mora e Val Vau

La Val Mora cun üna part da la Val Vau
 (Chi chi vuol savair daplü, que vuol dir esser orientà amo plü
 bain sur dals lös geografics da quaista val, dà ün'ögliada sün la charta
 da geografia: Sa. Maria 1239 1 : 25 000.)

L'Alp Mora

La superbgia da mincha paur da Müstair ais l'Alp Mora. Schi vain discurrü da las alps, schi sta ella avant a tuottas. Las duos otras sun alura be sumbrivas. E na ingüst, ella ais bella. Cun seis pas-chs verds per var 90 vachas ais ella üna perla in fatscha a la granda muntogna da las Palas. Inchaminain üna vouta seis territori e guardain che inscunters cha nus fain: Era Alp Mora, Spinai, Munt grond, Murtoröl, Praveder, Plaun dals Chavos, Palüetta, il Grass, Jufplaun cun Val dal Bröch, ils Stabels, Taunter Pizza, Muglin Jesp, Munt pitschen, Val dal Tuff ed ils Mots.

Istorgia locala

Da Müstair fin aintasom la Val Mora douvra ün bun chaminunz 5—6 uras. Quel chi fa quella gita nun ais bod na bun da crajer cha quaista vallada sulvadia e solitaria pudess avair ün'istorgia interesanta e paschiunada.

Fain üna vouta il pass inavo in quels temps be misteris. Hoz appartegna la Val Mora cun ün toc da la Val Vau (davent da la saiv da Tschuccai) a la clostra Sant Johann (Alp Praveder) ed a Müstair (Alp Sprella ed Alp Mora).

Co cha las duos alps da Müstair sun gnüdas in possess da nos cumün nun ais ingün bun da dir. I van be intuorn las tunas ch'ellas sajan gnüdas cumpradas da Buorm e ch'üna contessa de Mora haja regalà l'intera vallada a nos cumün. Cura cha quaistas cumpras o quel regal da la Val Mora sajan success nun ais ne dit ne scrit inglur.

Da l'Alp Praveder savain nus ch'ella ais ün regal da l'ovais-ch Eginò da Cuaira, fat l'an 1170.

El scriva in sia charta da regal:¹

«Dem Kloster sollen gehören: Der Herrschaftshof, die Fradetsch-Wiesen und die Äcker in der unmittelbaren Nähe des Klosters, dann oberhalb desselben die Quadras — und Brölfelder und die grössere Alpe (alpem mayorem genannt).»

Quaist ais il prüm documaint i'l qual vain nomnada l'«alpem mayorem» (Alp Praveder). Ma id ais intschert da crajer cha quel terrain ed eir l'alp vegnan pür a quella data in possess da la clostra. Ingio avess eir la clostra stuvü metter seis muvel sur stà fin a quel temp?

Sco cha nus vezzain sto l'istorgia da las alps esser plü veglia, e que impustüt pervia cha l'ovais-ch po be regalar ün alp ch'id ais fingià avant mans, que voul dir fingià urbarisada. Cura cha quella lavur ais gnüda fatta nu sa ingün.

Cha la Val Mora eira fingià abitada da plü bod, demuossa ün curtè da bruonz chattà l'an 1930 sün la costa vers mezzanot da la Mon'Ata sün 1970 m.

Il curtè ais our da «l'Urnenfelderzeit», ün temp preistoric. Scha quel chi ha pers il curtè eira ün chatschader o be ün viandant restarà adüna aint il s-chür. Interessant per nus ais da savair cha la Val Mora eira fingià abitada da quel temp o gniva almain dovrada sco lö da transit.

Mo quaist chat, uschè plaschaivel co ch'el ais, ais l'unica perdüta d'umans chi sun stats o chi sun passats tras la Val Mora. I para cha quaista val passa pels tschientiners davo in invlidanza. Cun quai cha

¹ Thaler, Albuin. Die Geschichte des Bündnerischen Münstertals. pag. 37

la via da l'Umbrail ais gnüda scuverta sco senda da soma avarà ella pers tuottafat sia valur sco val da transit.

Pür tras il regal da l'ovais-ch Egino da Cuaira cumpara la Val Mora, e cun ella l'istorgia da nossas alps, il prüm be quella da l'Alp major, eir aint ils documaints.

Eu n'ha fingià scrit co cha la clostra ais gnüda in possess da l'Alp major 1170. Da quaista data davent han els eir chargià an per an lur alp cun muvel. Ingio cha quels da Müstair mettaivan lur muaglia, nu sun eu bun da dir. Sgür aisa, ch'els nu tilla mettaivan in Val Mora, perche plüsas battostas culs Buormins 1307/1390 pretenden cha l'alp da la clostra cunfinaiva cul pas-ch da Buorm, e cha'ls duos partits as eiran pervia dal pas-ch aint ils chavels. L'ovais-ch Egino avaiva bain nomnà l'Alp major in seis documaint da regal, ma displaschaivelmaing sainza cunfins.

Pür ün register da l'an 1394 dal notar Jakob da Schluderns (quel register sarà bain stat üna reacziun invers ils Buormins) dà sclerimaint sur dals cunfins da l'Alp major e fa eir tschessar las dispüttas.

Il nom e la grandezza da l'Alp major sun fixats seguaintamaing aint il register:¹

«Die Klosteralpe wird im Urbar «Alp major» genannt. Ihr Territorium erstrecke sich von Casatscha in Sta. Maria, begrenzt von der Alp Amoranza und Cambrätsch (?) und der Gemeindeweide von Bormio, bis zum Felsen Sasforad (Chazforà) und auf der anderen Seite bis zur Klosteralp Zadra (Sadra).»

Our da quaist register vezzain nus cha la clostra possedaiva fingià ün'alp (Alp Zadra) ed eir cha quels da Buorm eiran ils possessuors da la Val Mora, davent da la Stretta oura vers Fraele. Davo avair reglà ils cunfins da l'Alp major tuorna la pasch tanter Buorm e la clostra. Mo fingià l'an 1466 rumpan oura novas dispüttas, na cun quels da Buorm, dimpersè tanter ils paur da la Val Müstair. La malcuntantezza pervi dal nosch scumpartimaint da las alps (la clostra possedaiva duos alps ed i daiva probabelmaing cumüns in Val Müstair chi nun avaivan ingün'alp) ruoja als paur, ed els pretenden üna partiziun reala. Impustüt ais quaista pretaisa üna noscha botta per la clostra. I vain a la renomnada partiziun da las alps in Val Müstair dal 1466.

¹ Thaler, Albuin. Die Geschichte des Bündnerischen Münstertals. pag. 79

Suot la chüra da l'abadessa Anna e sün cussagl dal güdisch ovaishil da la Val Müstair, Martin Ster, cumainzan las trattativas in settember da l'an 1466. A la testa da quaistas trattativas staivan set homens bainvis e scorts dals differents cumüns.

Els eiran:

Adam Moscha, güdisch da la clostra
Mengut de Fontana, Müstair
Johann Pelliser, Sa. Maria
Janot Schgott, Valchava
Clavut da Sielva
Nikolaus Peterlein, Sa. Maria
Andreas Fatscha, Terza (Sa. Maria)

Ils 16 october eiran las discussiuns a fin. La pretaisa «A mincha cumün si'alp» pudet gnir realisada.

Quel di as ramassetan ils set homens in la chasa da Johann Pelliser a Sa. Maria per dar oura ils novs statüts davart las partiziuns da las alps. Cun els eiran eir las perdüttas:

Egon da Christophlet da Susch, Leonard Pontiara da Stielva e Henson, figl da Johann Hermann da Laad per confirmar las novas ledschas. Il resultat da quellas decisiuns tuna seguaintamaing:

Quels da Sielva e da Chomp (ün bain in quella cossessa da Sa. Maria) dessan metter il muvel sün l'Alp Calkuir (probabelmaing l'Alp Sielva).

L'Alp Amuranza va a quels da Sa. Maria.

L'Alp Prasura (Sa. Maria) nu dess esser ingün'alp plü.

Quels da Müstair dessan avoir las duos alps in Alp major ch'els han cumprà da Buorm, ed a quels da Valchava dess eir appartgnair quell'alp in Alp major.

La clostra dess avoir si'alp (Alp major), e sch'ella nun ha muvel avuonda per chargiar l'alp dess ella tour sü amo oter muvel dal cumün da Müstair, cul dret da pudair metter 28 bouvs sainza pajamaint, ma suot agen paster sün las alps Amuranza e Prasüra fin in avuost e davo sün l'Alp Sumastas chi sta eir sül territori da Müstair. Fuldera survain l'Alp Zadra.

Eu nu vögl scriver sü ils statüts da las otras alps, perche quels nun han ingüna valor per l'istorgia da la Val Mora.

Sco cha nus vezzain ha la clostra stuvü ceder l'Alp Zadra als Fulderins, probabelmaing sainza cha quels avessan pajà ün rap. Eir sto ella as laschar cumplaschair (bain cunter pajamaint), da chargiar si'alp cun muaglia da Müstair, sch'ella nun ais buna da metter our d'aigna forza muvel avuonda sün Alp major.

Il crötsch da tuot ais, cha la clostra nu po nimia pretender arbadi pel muvel be a seis bainplaschair. Eir quai ais gnü prescrit aint illas partiziuns da las alps 1466.

Quels chi mettan muvel a pas-ch sün Alp major ston pajar 24 talents arbadi pro parti. Da quaista munaida croudan:

- 10 talents per almousnas,
- 10 talents al cumün,
- 4 talents a la clostra pel mantegnimaint da l'alp.

Interessant ais il statüt chi precisescha cha Müstair po avair las duos alps in Alp major. Our da quaista descripziun as po be trattar da las alps in Val Mora.

Sco cha'l documaint disch inavant, han ils paur da Müstair cumprà quellas alps da Buorm. Cumbain cha ingüns documaints o cuntrats da cumpra nu dan perdütta da quai, po quella cumpra be esser successa tanter ils ans 1394 (là eira Buorm amo vaschin da l'Alp major) e 1466 (cur cha Buorm nu vain plü manzunà). Displaschavelmaing tascha l'istorgia inavant, ed uschè resta eir il destin da las duos alps aint il s-chür. Nouv ans plü tard apparan ils 14 gün 1475 duos delegats dal cumün da Müstair, Lorenz da Fontana e Heinrich da Mahr, in clostra pro l'abadessa Anna Planta cul giavüsch da pudair construir ün'alp in Czembrinas (probabelmaing intuorn la Stretta) sül territori da l'Alp major.

L'abadessa dà il dret a las cundiziuns:

1. Il muvel da la clostra das-cha eir pascular in Alp Czembrinas.
2. Il territori da l'Alp major nu das-cha gnir scurzni.
3. Il pas-ch da l'Alp Czembrinas nu das-cha ir plü inoura co la planüra dal Döss raduond.
4. Mincha trais ans sto il dret d'existenza da quaist'alp gnir renovà.

5. Il fit pel pas-ch ais 4 talents l'an.

Quaist cuntrat ais gnü documentà e suottascrit dals signuors:

Casper Butatsch, güdisch ovais-chil ed Adam Moscha, güdisch da la clostra.

Las partiziuns da las alps l'an 1466, sco eir il cuntrat tanter la clostra e Müstair sün gnüts realisats a la cuntantezza da tuots.

Mo l'istorgia nu das-cha durmir sch'ella voul restar interessanta. Uschè survain la Val Mora dal 1498 o / 99 inaspettadamaing visita¹.

Üna truppa da Tirolais chi avaiva devastà l'Engiadina bassa provaiva da rivar sur Zernez, Jufplaun, Val Mora (Palüetta e Grass), Cruschetta a Livigno e da là sur il pass da Val Chaschauna a S-chanf. Perche e perco ch'els han fat quel immens viadi nu sa eu. Interessant aisa, ch'els savaivan fingià da quel temp da l'esistenza d'üna senda da passagi dal'Alp Mora vers S-chanf. Furtüna nun han els gnü, perche blers sudats sun morts da la stanglantüm e da la fam.

Turnain darcheu inavo in Val Müstair. L'an 1553 nascha üna nouva battosta tanter la clostra ed ils duos Terzals Daint. Sa. Maria, Valchava, Lü, Fuldera e Tschierv avaivan vendü sainza permissiun da la clostra il Lai da Rims. La clostra nu s'ha laschà cumplaschair quai ed ha fat üna protesta potenta, perche quel lai appartgnaiva ad ella fingià daspö l'an 1394. Ils duos partits s'han sün quai stuvü as preschantar al güdisch da la Lia da la Chadè a Zuoz².

Ils 7 december 1553 s'han tuots reunits a Zuoz. Il güdisch, suot la bachelta da Domenig Ger ed ils assistents: Parzifal Planta, Luzius Mola, Joh. Perl, Peter Simon Jeglin (tuots Zuoz), Jak. Biet, Andr. Bufhs (S-chanf), Joh. Durn Grawan, Nut Drusun (Chamues-ch), Jak. Nut Pizen (Bever), Luzius Delgrais, Dionis Jan Martin (Samedan), Mariz Thoma (Puntraschigna), Johann Guding (Schlarigna), Paul Casparis (San Murezzan), Joh. Jakobi (Silvaplauna) e Anton Zuff (Segl).

Dals duos Terzals Daint s'han preschantats:

Georg Travers (Sa. Maria) e mastral Rangir (Sielva) in nom dal cumün da Sa. Maria.

Albert Manhi, Albert von Valchava e Clagot de Clau Grahs (Tschierv) in nom dals cumüns da Valchava, Fuldera, Lü e Tschierv.

¹ Pitsch, Conrad. El am quintet quaist'istorgia.

² Thaler, Albuin. Die Geschichte des Bündnerischen Münstertals pag. 197.

Lur assistent eira Joan Travers da Zuoz.

La clostra gniva rapreschentada tras:¹

il prevost da la clostra Johann Planta (Ardez),

ils güdischs da la clostra in Engiadina bassa:

Clagot Nha, Nikol. Jan. Andrich (Müstair),

ils güdischs da la clostra in Engiadina bassa,

Balser Rost (Ftan), Christoph Mella, Nokl. Mattoni (Ftan)

e Leonhard Fleger (Scuol).

Assistents eiran Janet Gukan (Zuoz) e Johann von Salis (Zernez).

Il pled survgnittan il prüm ils Terzals Daint. Els stuvettan güstifichar lur fat. La s-chüsa per la vendita dal lai han els fuormà seguaintamaing:¹

Der Rimsensee sei unbenützt und leer. Die Talgemeinde Münstertal habe denselben zur Unterstützung der Armen und Notleidenden dem Herrn Reimprecht Hendl auf Schloss Rotund verkauft, den Erlös hätten sie nicht geteilt, sondern angelegt, um den jährlichen Zins davon an die wahrhaft Armen zu verteilen, und sie glaubten dies ohne Einsprache der Aebtissin oder einer anderen Person tun zu können, da der See in ihrem Territorium und der Münstertaler-Gerichtsbarkeit liege und sie auch die Brücken erhalten müssten, über jene Gewässer welche dem Rimsensee entspringen und seien ja alle Weid- und Fischereirechte, Gruben und Gewässer durch die Ilanzer Artikelbriefe als Gemeingut erklärt worden.

Quels da la clostra han respus sün que:¹

Es befremde sie sehr, dass sich die Gegenpartei habe können einfallen lassen, den genannten See zu verkaufen, da doch derselbe im Gebiet und innerhalb der Grenzmarken der Alpe major und der Weideneien des Klosters liege und folglich eine solche Veräusserung nicht habe geschehen können, ohne gegen die Absicht und den Inhalt der Urkunden und des Alpteilungsbriefes und gegen das Rechtsverbot zu handeln, der See müsse also nach dem Wortlaut und dem Mandat des Gotteshausbundes der Aebtissin zuerkannt werden, zu welchem Zweck der Verkaufshandel durch eine gerechte Sentenz annulliert werden müsse, zudem schade der See weder den Brücken noch sonst irgendwie dem Münstertal.

¹ Thaler, Albuin. Die Geschichte des Bündnerischen Münstertals pag. 198/199-200

Davo avair dudi ils duos partits, ais il güdisch passà a la debatta. Finalmaing han els vers saira dat cuntschaint lur decisiun:¹

1. Der Verkaufshandel soll annulliert sein.
2. Der See soll jetzt und immer dem Kloster gehören, ohne jede Einsprache der Talgemeinden oder einer anderen Gemeinde oder Person.
3. Die Aebtissin soll auf Sant Georgi der Talgemeinde 60 Gulden geben für alle Ansprüche, die sie auf genannten See hat.
4. Die Verkäufer haben den Verkaufskontrakt bis Georgi den Händen der Aebtissin zu übergeben oder im Unterlassungsfalle 100 Gulden Busse zu zahlen, von denen die Hälfte dem Gotteshausbund, die andere Hälfte der Aebtissin zufallen sollte.

Co cha'ls duos Terzals Daint han reagi ais incuntschaint. In mincha cas appartegna il Lai da Rims hoz a la clostra. Gugent o invidas han els stuvü annullar il cuntrat da vendita.

Mo la pasch in val nun eira amo turnada. Fingià trais ans plü tard as fa valair la pretaisa d'üna nouva partiziun da las alps. Ils 12 avuost 1556 vain ella manada tras. Per quaist scopo sun gnüts elets our da mincha terzal trais homens.

Per Müstair:

Christel Hermanin
Thomas Albert dal cusunz
Johann Egen

Per Sa. Maria:

il vegl farrer Jern
Jan Nut Pitschen
Claus de Clau Albert

Per Valchava, Fuldera, Lü e Tschierv:

Gaudenz Bernardell
Bartholome Wolff
Valentin Johann

Els sün gnüts insembel a Sa. Maria in la chasa da Janet de Minnig ed han revis ils statüts da l'on 1466. A listess temp han els miss sü nouvs plü clers chi vaglian per part fin ad hozindi.

Per Müstair tuna il statüt dal 1556 uschè:¹

10-avel ais a quels da Müstair dat las trais alps in Val Major.

11-avel ais a la clostra dat l'Alp major.

Nus trais Terzals avain reservà a l'Alp Clostra seis drets. Nus vezzain cha Müstair ha uossa trais alps in Val major. In mincha cas ais l'Alp Czembrinas, fabbrichada 1475, üna da las trais alps. Probabelmaing fuorma ella cun l'Alp Sprella ün'alp cun duos tejas. Eu vegn a quaist resultat pervia da las grandas distanzas dals differents pas-chs. (Vair charta da geografia).

La segunda partiziun da las alps staiva ouramai suot üna megladra staila. La pasch ais turnada, e mincha cumün chargiaiva sias alps davo seis möd e bainplaschair.

Dal 1628 sto l'abadessa Mohr reglar il cunfin cun l'Alp Pasquer (hoz Alp Sprella). La clostra pretendava cha'l muvel da quell'alp pasculescha eir sül terrain da la clostra. Sco cha nus savain eiran fingià duos radunanzas cumünalas idas ouravant a quaist cuntrat, ma sainza success. I füss bod gnü a la dispütta scha buns amis nun avessan quietà ils cheus chods.

I vain constitui ün güdisch (Caspar Probst, viceprevost a Fürstenburg, chapitani Jakob Khattag, Johann Hermanin, Wolfgang Oswald e Johann Ruwinatscha), e quel — davo avoir visità las alps — vain a seguainta resoluziun:

Il cunfin tanter las alps Pasquer e Major dess esser la Stretta, immez il Cucler (Cucler da Jon dad Onch). Là ingio chi sta ün crap dess uossa esser ün termal. Da quel termal aguliv sü vers Piz Chaz forà ingio chi vegnan gio las ruinas, dess esser ün oter crap sco termal chi muossa vers Val da la Crappa aint fin pro'l cunfin da l'Alp Sadra (Fuldera).

La val chi maina da là inaint vers Fraele dess esser possess da l'Alp Pasquer.

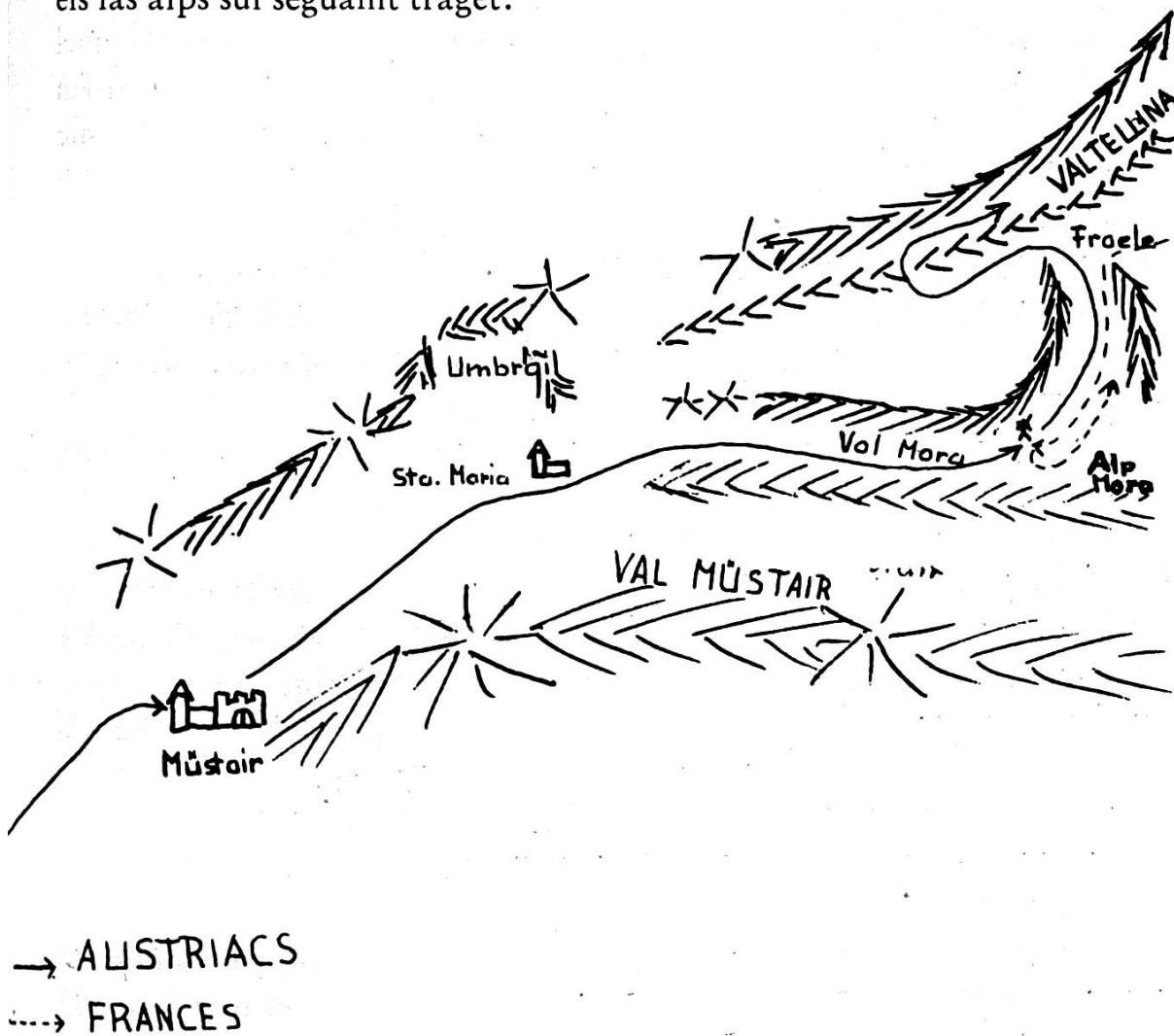
Quel cunfin vaglia amo hoz, e davo quella cunvegna nun ais plü gnü müdà inguotta.

La gliud da la Val Müstair invlida planet las dispütas a regard ils cunfins da las alps, perche las battagliais in Italia ed in Grischun, tanter ils Frances/Venezians ed ils Spagnöls/Austriacs attira eir l'attenziun dals noss.

¹ Archiv, Müstair. Segunda partiziun da las alps 1556

L'an 1635 passan 5000 sudats e 700 chavalgiants austriacs tras la Val Müstair per ir in agüd als Spagnöls chi cumbattaivan cunter il Duc de Rohan in Valtellina.

Els piglian quartier in clostra da Müstair e passan cun tuot que ch'els chattan. Il viadi fin in Vuclina ais amo lung, e per avair nudritüra avuonda butineschan els in tuot ils cumüns. Davo passan els las alps sü'l seguaint traget:

Perche cha'ls Austriacs han tut quella via ais a mai ün'ingiavine-
ra. L'Umbrail füss stat bler plü cuort e neir uschè stantus. Ma forsa
avaivan els quintà cul muvel in Val Mora. Chartas da quel temp
dischan eir ch'els hajan involà in Alp major 33 armaints bovins sco
eir 58 chavras e beschs. La sudada austriaca avaiva fat a la clostra ün
dan da var 16000 fr.

Ma la furtüna nun eira da lur vart. Fingià in Alp Mora han els
pers 175 homens pro'l prüm inscunter cun l'inimi. Davo quai es

naschüda illa bocca dal pövel l'interpretaziun dal nom Val Mora = Val da la mort.

In Val Müstair tuorna plan a plan darcheu l'uorden, ed eir la clostra as refà da seis dan. L'abadessa Ursula sta a la testa da seis convent, ed ella chüra cun man sgür e precis sur da la roba da la clostra. Ella ais eir quella chi plandscha 1666 cunter Sa. Maria pervia dal pas-ch in Val Vau.

Daspö plüs ans 1651—1665 as permettaivan ils pasters da quel cumün da laschar pascular las trimmas sün Tschuccai, Rims e Juet fin in gün e lur muvel manü dafatta sur stà. Id ais bain cler cha'l signun da la clostra avaiva adüna zuffas culs pasters da Sa. Maria e cha a la fin ingün nu vulaiva plü ir sco signun sün Alp major.

La charta da plant cha l'abadessa trametta a Cuaira nu vain resguardada. Pür l'an 1671, suot l'abadessa Dorathea de Albertis, vain il crap a rodlar. Ella dà aint danövmaing plant, e sün quai nomnan ils duos partits quatter homens sco güdischs.

La clostra deleghescha a sar Jakob Katoock e sar Casper Pitsch (Müstair),

Sa. Maria a sar Thomas Stuppan e sar Jon Baschel.

Els van sün alp e visiteschan ils pas-chs sco eir ils cunfins. Il cuntrat vain sün quai stipulà a bocca. Pür plü tard vöglian els metter tuot in scrit. Ma Stuppan avaiva fingià la prüma vouta miss a palperi ils giavüschs da seis cumün. El muossa quel eir a l'abadessa cun la s-chüsa cha quels da Mustair possan amo müdar que chi nu tils pläscha. Sainza laschar dar ün tschüt als oters, va el alura pro'l pader per la suottascripziun e garantischa eir amo a quel cha'ls oters sajan perinclets.

Plü tard van els sün alp per metter ils terms. Stuppan muossa il manuscrit, ed ils trais oters güdischs, vezzond cha quel nun as confà cul cuntrat a bocca, decleran quel sco na valabel. Stuppan chi stuess dar resposta perche ch'el haja fat alch ch'el nun ha il dret, disch: «Chi gioca, non dorma!»

Il documaint porta ün buol massa grand per Sa. Maria. Ma vezzond els cha la clostra nun accepta quaist cuntrat, prouvan els da til far valair, dond a fit al fittadin talian da l'Alp major pas-ch da quell'alp. Cura cha'l Talian laschaiva ir il muvel manü sün quel pas-ch pigliaivan ils da Sa. Maria not per not quatter beschs e faivan pajar a la clostra 6 philippis spendradüra. La clostra nun as lascha

cumplaschair quai e plandscha inavant cul rinforz da perdüttas, cha Sa. Maria nun haja pers inguotta dadaint la punt da Vau, impustüt na infra il temp cha l'alp ais chargiada.

Pür inandret as pozzaiva uossa Sa. Maria sül documaint na valabel.

Sün quai trametta 1672 la Lia da la Chadè trais commissaris per metter in net quaist fat.

Ma fingià las circumstanzas cha quels piglian quartier a Sa. Maria e ch'els nu resguardan ils puncts da plant cha la clostra ha fat valair, discuorran üna lingua dapersai.

Ils commissaris dan dret a Sa. Maria, cun la suletta modificaziun cha la clostra possa dovrar seis pas-ch a seis bainplaschair, e sch'ella voul dar a fit quel, sto ella dumandar a Sa. Maria sch'els voutan, e pür davo ad üna terza persuna. Eir sto ella partir cun quels quaint il fit pel pas-ch, e plü inavant das-cha Sa. Maria passar tras il pas-ch da l'Alp major cun muvel sco eir laschar pascular a quel fin St. Pitius Sün ils oters puncts nu sun els entrats, cun la s-chüsa ch'els nu sajan cumpetents, cumbain cha la Lia tils avaiva dit da metter in uorden tuot.

Co cha la Lia ha tut in consegn la decisiun da seis commissaris, nu sta scrit inglur.

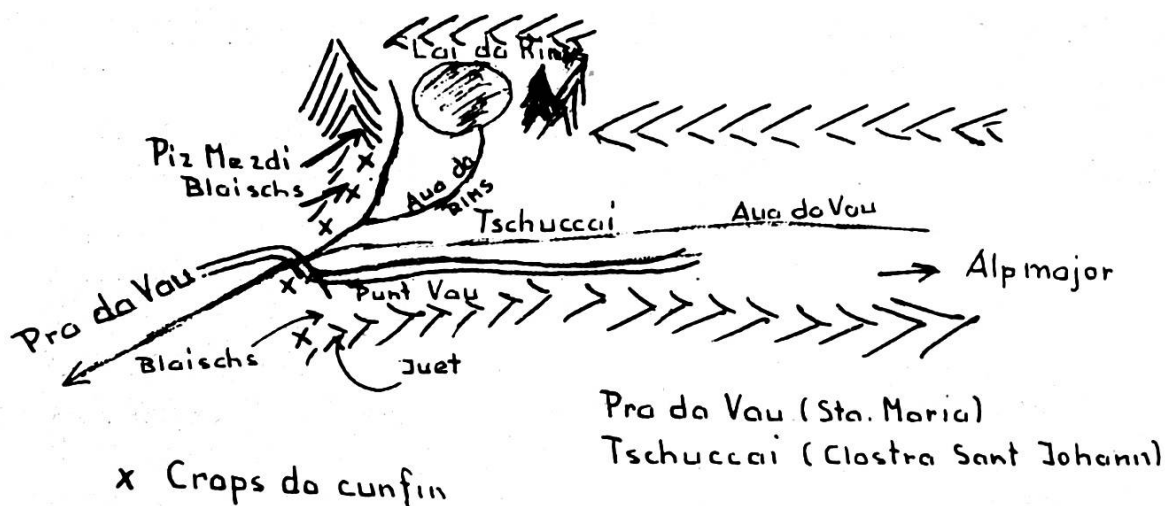
Plü tard, dal 1674, chattain nus ün cuntrat chi datescha dals 26 avuost da quel an. El ais gnü fat dals signuors Jakob Pitsch da Sa. Maria e Sebastian Fallett da Müstair. Il documaint ha scrit Carl von Hohenbalken, notar da la Val Müstair, e suottascrit ais el gnü da Luzius Scarpatetti, prevost da la clostra. Quaist nouv documaint nu scurznischa il dret cha Sa. Maria avaiva involà 1672 a regard il laschar pascular sias trimmas in Alp major, ma el metta in net ils cunfins tanter la clostra ed il Terzal d'immez sco ch'els eiran registrats dal 1394.

Tschinch craps sun gnüts segnats sco terms tanter ils pas-chs. Il cunfin vain descrit seguaintamaing:¹

1. crap, giò bass in ün plaun dador l'aua chi vain giò da Rims
2. crap, sott la paraij cotschna
3. crap, süsom las blaischs

¹ Thaler, Albuin. Die Geschichte des Bündnerischen Münstertals pag. 341—342

4. crap, via d'vart la punt da Vau
5. crap per las blaischs sü sot ün crap

da pas-ch sün Tschuccai, Rims e Juet. Unica cundiziun ais cha'l muvel tuorna mincha saira in giò sül pra da Vau.

Per la clostra resta eir quaista decisiun düra, perche ella ha stuvü dar drets a Sa. Maria, drets chi eiran be gnüts involats. Suot quaistas cundiziuns tuorna darcheu la pasch in Val Müstair. La clostra tascha, perche ella avarà viss aint chi nu güda inguotta. Pür dal 1822 doza Sa. Maria darcheu la vusch cunter la clostra.

Ils 7 gün eira la clostra ida cun seis muvel ad alp. Sa. Maria reclama ch'els hajan il dret da laschar pascular lur trimmas fin St. Pitius (11 gün) sün Tschuccai e cha la clostra nun haja da tscherchar inguotta sün Alp major avan ils 11 gün.

L'administradur pretenda cha Sa. Maria cumprouva quel dret cun documaints. Sa. Maria pretenda da sia vart cha l'administradur demuossa ch'els nun hajan quel dret.

Sün quai s'abineschan ils duos partits, e l'administradur metta oura ün revers süls 13 gün, a la cundiziun cha'ls duos partits tscherchan nanpro ils documaints vegls per guardar scha la clostra haja ün servitut o na. Ils documaints nu cuntregnan inguotta chi muossess via sün ün servitut. In quel cas protesta eir l'administradur cunter ün revers.

Sa. Maria resta dür sün sia pretaisa, e la clostra sto as cuntantar da pudair chargiar l'alp pür davo ils 11 gün, sainza avair vistas da pudair dovrar perquai d'utuon il Plaun da Vau sco agüstamaint, cumbain cha duos famagls da la clostra dan giò per scrit cha fin avant var 20 ans la clostra laschaiva adüna pascular seis muvel d'utuon giò'n Vau, perquai cha Sa. Maria dovraiva l'Alp major fin ils 11 gün. Ma la clostra haja alura renunzchà sün quel agüstamaint pervia cha Sa. Maria tils tizchaiva e turmantaiva adüna. Il titul da mia lavur ais l'istorgia locala da la Val Mora, ma sco cha nus vezzain tratta l'istorgia il plü bler da tuot ils fats da l'Alp major (Alp Praveder).

Perche cha quai ais uschè, nun aisa gnanca greiv da declerar. L'Alp Praveder cunfina cun Sa. Maria, ed il cunfin tanter ils duos pas-chs eira eir il punct cardinal da las battostas. Las duos otras alps da Müstair sun impè in Val Mora dalöntschi davent da Buorm e cunfinan vers la Val Müstair eir cun la clostra be in quai chi riguarda il pas-ch.

Davent dal 1821 vain cun ün nouv reglamaint dals cunfins tanter la Val Mora e Buorm eir trat l'attenziun sün quel lö.

Sch'eu scriv d'ün nouv reglamaint, schi voul quai dir cha'ls cunfins eiran fingià adüna uschè, ma cha tuot quai chi gniva fat eira be conclüt a bocca.

Quel an-là vegnan insembel ils duos mastrals vegls da Müstair, Jon Anton Fasser e Jacum (Cichi) Anton Pitsch culs duos delegats da Buorm Jacom Cichi e Trabuchi, sün Jufplaun e mettan a listess temp eir in scrit lur decisiuns davart ils cunfins. Il resultat ais il seguaint:¹

«Jond da Juf-Plaun cunter il Jall à mezdi ais josom il fond la Spalla del Jall, ün pè distant del termal chi pirta il confin con nus e Zernez, ün oter termal bassà chi muossa a Matina vers Wall Mura ora sü allà ais il segund termal vin vard la Valletta sün ün Döss e quel tenor vain naturalmaing congellurà, mossa in quella drettourasü in la Pizza nels Cripels e allà tenor vain dit dels pasters Tesins, dess esser eir ün termal chi muossa in quella a drettora ora a la Cruschetta, e quaist a fila deve separare il confin con nus a Buorm.»

Ils 24 avuost dal 1821 vain il documaint miss in net tras Florian

¹ Archiv Müstair. Documaint sur dals cunfins cun Buorm.

Pitsch, scrit e present alla visita. El vain affirmà dals delegats dals duos cumüns. Ils Buormins nun eiran noschs vaschins, els nu faivan mai dispüttas pervi dals cunfins. Qua o là capitaiva que bain cha lur pasters gnivan culla bescha sün territori da l'Alp Mora, mo a dispüttas tanter ils cumüns nun aisa mai gnü.

La pasch in Val Mora lascha temp al cumün da Müstair da's dedichar a problems interns. Uschè vain l'an 1867 fabrichà üna nouva teja in l'Alp Sprella. L'otra eira gnüda suot la lavina. Dal 1895 fabricha la corporaziun las stallas in Alp Mora, sco eir in Alp Sprella. Quaists fabricats gnivan be fats dals paur, els nun avaivan raps avuonda per pajar o surdar las lavurs ad impressaris. In quels ans gnivan minchatant eir pasters da Buorm cun la bescha in Val Mora. Cumbain ch'els nun avaivan quel dret, vulaivan els provar probabelmaing quant inavant chi giaiva la pazienza dal signun.

Sar Duri Fallet m'ha quintà in quaist connex üna bella episoda cha seis bap ha gnü l'an 1890 culs Buormins. Laschain gnir a pled ad el:

«Mes bap dera sogn in Alp Mora. Ün di vegn il vacher be sigls jò da Jufplaun. El disch cha duoi pasters da Buorm sajan sün Tanterpizza cun var 400 büzs (beschs). «Va be darcheu insü, eu vegn davo», ha respus mes bap. El piglia la flinta sot il casac aint ed as fa da quai sü. Ils Buormins, vezzond al sogn mandan dalunga incunter ils duoi chauns, ma mes bap, nüglia massa marsch, dazza il schluppet e lascha ir üna sfratomada. Vus avessat stü vezzer la reacziun dals duoi pasters. Quels haun tut chauns e bescha e sun svanits jò dal Jall ed ingün nu tils ha plü viss quella stà.»

Da quaistas episodas avarà quai dat amo bleras, mo ellas nun han mai ruot la pasch da nossas alps ed interruot lur progress.

Ün progress staiva in colliaziun cun problems enorns. Uschè avess l'Alp Mora gnü dalönch innan dabsögn d'üna nouva teja. Ma ingio tour ils raps? Il cumün eira aint ils debits e nu pudaiva as prastar novas spaisas. In lungas trattativas cun la corporaziun d'alp ed eir cul chantun vain tuottüna l'an 1928 realisà ün vegl sömmi: L'Alp Mora survain üna nouva teja. Cun quai cha'l chantun pajaiva eir, ais l'alp gnüda fabrichada davo il plan da quel. Cha l'architect nun avaiva bler'idea d'ün alp, demuossan ils schlers, perche quels sun gnüts fabricats güst viceversa l'ün da l'oter. Uschè sta il schler dal lat aint il sulai, ed il signun sto schlaffar aint mincha di aua freida

per cha Chatrina (il gnir asch dal lat) nu possa entrar. Da l'otra vart sta il schler dal chaschöl aint illa süttina e pretenda eir dubla lavur, schi nu's voul cha quel giaja in malura.

Dal 1953 ris-cha eir la clostra da fabrichar üna nouva teja. Quella ais propi bellina e dal sgür eir la superbogia da quella.

Ils problems nu sun da là davent plü simpels. Co far per mantgnair bain e sainza grands cuosts nossas alps? Co modernisar nossas alps? Quaistas e bleras dumondas rumpan ils cheus da las corporaziuns. Dal 1965 han l'Alp Sprella e l'Alp Mora cumprà maschinas da mundscher.

Dal 1969 ha l'Alp Mora cumprà üna nouva chaldera. Quaists sforzs davart las corporaziuns sun da resguardar, ma che güdan els? Las alps scroudán (impustüt l'Alp Mora). Ils paurs nu voulan plü metter ad alp lur muvel; i cunvain plü da vender il lat co da laschar far chaschöl e painch. L'Alp Mora, ün'alp da var 80—90 vachas, eira l'an 1969 chargiada cun 60 armaints.

Eu sun stat dal 1963 sco eir dal 1969 in quell'alp. Ils problems sun propi grandischems. Schi nu vain fat in ils prossims ans sforzs tremends, schi sarà quell'alp in ün pèr ans bandunada. La caducità ruoja dapertuot. Dan per ün'alp chi eira üna vouta la plü bella dal Grischun.

In quaists dis croudán a Müstair ils dats per l'avegnir da las alps. Sül program stan duos problems: metter insembel las alps, fabrichar be ün'alp pel cumün? Ils 15 marz 1970 portarà il resultat.

Agiunta a l'istorgia

Eu n'ha scrit cha als 15 marz 1970 croudán ils dats davart nossas alps. La radunanza cumünala da Müstair ha tut la seguainta resoluziun: Las alps suottastán al cumün e na plü a las corporaziuns. Alp Sprella ed Alp Mora fuorman ün'alp per causa da mancanza da muvel. La clostra e Sa. Maria han eir fat ün cuntrat. Sa. Maria ha dat il Prà da Vau a la clostra, cul dret da pudair metter sias trimmas sün Alp Praveder, quai voul dir, la clostra das-cha laschar pascular seis muvel eir sül Prà da Vau.

Las muojas (zweijährige Rinder) chi giaivan per part sü Rims e sül Chavalatsch, van be plü sül Chavalatsch e sül Minchuns. Il pas-ch

da Lai da Rims nu vain plü chargin cun muaglia; el suottastà a la Protecziun da la Natüra. La bescha chi giaiva uossa sün la Muraunza e dals 15 avuost fin als 1. october in Val Mora, va be plü sü la Muraunza ed a la fin amo var 15 dis in Val Mora. Quaistas soluziuns han contribui bler per l'incletta in Val Müstair ed han eir simplifichà tuot las istorgias pervia da muvel e pas-chs.

Ils noms locals

La nomenclatura da la Val Vau sco eir da la Val Mora ais zuond interessanta, perche ils blers noms stan in colliaziun cun fats capitats in quels lös.

Oters noms darcheu sun naschüts our da la fantasia dals paurs. Eu nu vögl entrar in tout ils noms dals pas-chs da las duos valladas, quai maness massa inavant.

Eu vögl partir aint ils noms passond davent da la saiv tanter ils pas-chs da Sa. Maria e la clostra da Müstair. (Alp Praveder)

Tschuccai: il lö dals tschocs, ils tschocs chi as preschain-tan al viandant han eir dat a quaist il nom. nom.

Lai da Rims:¹ 1672 vain el amo nomnà Lai da Rimbas, che cha'l nom Rims significha nu sun eu bun da dir.

Alp Praveder:¹ 1170 Alp major, 1466 Alp major e major, 1475 Alp major.
Davo que cha la clostra fabrica la teja porta quell'alp il nom Alp Praveder, chi vuol dir Alp dal pra vegl, Pra veder, Praveder.

Döss Radond:¹ 1475 Döss Rodund, 1672 Döss Rodond.
Il nom vain da que cha quel döss ais propi raduond.

La Stretta: La Val Mora ais là zuond stretta, uschè ha eir il lö stuvü as cuntantar cun quel nom.

Teja fondada: La ditte pretenda cha la teja chi eira là, saja fuondada.

¹ Schorta, Andrea. Über Ortsnamen des Unterengadins.

Plaun da l'Ustaria: In quaist lö gniva clet ragischs da gianzana e ars quellas a vinars. Hoz sun ellas per part mortas oura.

Val Maglia-
vachas:

L'uors sursigliva las vachas in quella vallada, uschè cha quel lö eira fin 1890 la granda temma dals pasters.

Cucler da Jon
dad Onch:

La plü bella muntogna in Val Mora. D'ingio ch'ella ha iertà seis nom, restarà adüna aint il s-chür. Blers paurs vegls voulan savair ch'ün giuven da la famiglia Onch saja disgrazhà aint ir seis grips.

Alp Sprella:¹

Alpicella — alpina, alpetta plü tard? Aschprella, davo Alp Sprella, temp?

Las Palas:

Muntogna in Alp Mora.
Seis pizs fuorman siluettas sco palas

Alp Mora
Val Mora:²

Duos variantas pretenden il dret sül nom: 1. L'Alp Praveder portaiva il prüm il nom dad dad Alp Major. Id ais pussibel cha l'alp haja dat plü tard quel nom a tuot la val.
2. Ils sudats austriacs chi passan 1635 quella val, croudan in Val Mora pro 'l prüm inscunter cun l'inimi in grand numer. Davo quai vain dit quel lö Valmora = Val da la mort.
La prüma pussibilità chi pretenda ün dret sün quaist nom deriva da «Alp major». (vair seguonda partiziun da las alps 1556, statüts davart las alps da Müstair). Ella ais vair sgür la güsta. La seguonda etimologia deriva our da la bocca dal pövel. Ella maina inavo quaist nom sül grand numer da sudats austriacs chi sun crodats l'an 1635 in Val Mora.

¹ Schorta Andrea: Über Ortsnamen des Unterengadins

² Thaler, Albuin. Annalas: Noms locals della Val Müstair, pag. 141 ff

Piz Murtaröl:¹ 1577 pitz da spadla tagliaint Murtirul.
Palüetta:¹ 1672 paluetta in vall major.
Jufplaun:¹ 1374 Jufell, 1577 Guoff plaun.
Quaista cuntrada fuorma ün juf tanter las duos alps, Alp Mora e Buffalora. Ella ingrazcha a sia fuorma eir seis nom.

Döss dals Cnops:
(Alp Sprella) Sün quel döss gniva chavà fier, insembel cun las minieras dal Fuorn. Id ais eir pussibel da trar üna colliaziun cul Knappenhaus a S-charl. Ils lavuraints da las chavas gnivan nomnats Knappen.

Valbella:
(Alp Sprella) Üna val chi fuorma ün pass tanter l'Alp Sprella e l'Alp Sadra (Fuldera). Cumbain ch'ün discret toc da la val ais üna palü, nun ais il nom ch'ella porta al fos lö. Ella as preschainta zuond bella.

Cun quaists noms vögl eu dar a l'interessent ün'idea da noss noms in las Vals Mora e Vau ed eir dir cha'ls noms rinserran üna significaziun da temps passats.

Las dittas

Sco tuot las valladas in Grischun, ha eir la Val Mora sias dittas chi sun veglischma fantasia dad incuntschaints, restada viva pro'l pövel fin in noss dis.

La plü bella e bain eir renomnada eis la legenda da la Teja fondada. Sch'eu pass quella cuntrada, schi am vain adüna adimmaint quel pover hom vegl chi passet avant bliers bliers ans da quellas varts, ingio chi staiva ün'excellent'alp. El entret in teja e dumandet la charità. Ma il signun nun al det inguotta, dimpersè il tramettet davent cun terriblas blastemmas. Il pover vegliet get inavant ed inscuntret pac davent da l'alp il paster. Quel as laschet gnir puchà dal pover schani e partit cun el sia marena. Il vegl ingrazchet cordialmaing, alura as volvet el vers l'alp, schmaladit la teja ed il signun e rovet a Dieu da la desdrüer.

¹ Schorta Andrea: Über Ortsnamen des Unterengadins

E bainbod s'elevet ün füm, la terra as drivit e travuondet la teja cul signun.

Ün pitschen puoz, arduond sco trat cul circol, dà amo perdüta da temps passats. Blers vegls da meis cumün sun persvas da quaista ditta e pretenden eir cha as doda a struschar las mottas avantco chi vegna trid'ora. A quaist resultat vegnan els causa da la curiusa rumur chi's doda sü dal fuond dal lai.

Eu sun plü da l'idea cha'l fop da la Teja fondada saja ün muglin da glatsch. La fuorma dal lai, sco eir ils urs da quel muossan via tipicamaing sün ün muglin da glatsch. Cun quai cha'l terrain ais nosch ed eir il crap na zuond dür, ais la fuorma dal muglin sco eir la grandezza da quel pussibla. La rumur chi sorta dal lai po be derivar da la crappa chi as mouva aint il fuond dal fop cur cha l'aua da quel ais inquieta.

La Mumma veglia

La mumma veglia ais ün crap sül Döss radond chi sumaglia ad üna mamma cun seis uffants. Quel chi va la prüma vouta ad alp sto dar ün batsch ad ella, uschigliö vain ella per davo e fa our da quel chi nu voul dar ün bütsch ün uffant da crap.

La duonna da la Sprella

Ella faiva temma a blers pasters e signuns, perche ella gniva be la saira, e sia apparentscha eira ün segn da naiv. Tista da Clergia (signun in Alp Sprella) voul avoir viss a quaista misteriusa duonna amo l'an 1911. Ella gniva adüna sü da l'era da l'alp, precis davo l'aua, e daiva da temp in temp ün güvel. Il chuc dals purschels eira solitamaing la staziun da seis viadi. Ün ultim güvel faiva gnir la pel gallina a quels in la teja, alura eir ella svanida. (Il di davo staiva tuot l'alp solitamaing suot üna cuverta da naiv).

Industria in Val Mora

I tuna ün pa curius a vulair scriver d'ün'industria in Val Mora, saviond cha quella nun ha büttà grandas uondas. Ma ella merita da gnir resguardada fingià in onur a quels chi han gnü il curaschi da

metter la fundamainta per ün'ouvra chi nun avaiva e nun avarà
mâ ün avegnir.

Guardain üna vouta che mezs cha la Val Mora possedaiva per ris-
char ün'explotaziun:

a) Chavas da bruonz

Sül Döss dals Cnops (Valbella) gniva dal 1577—1580 chavà
bruonz. In quatter fouras avaivan noss vegls provà lur furtüna.
Cumbain ch'els collavuraivan cun las minieras dal Fuorn, eira stat il
ris-ch massa grand. Fingià davo trais ans han las armas da lavur pudü
ir al pos, e Valbella ais scrodada a seis destin natüral.

b) Las charbuneras

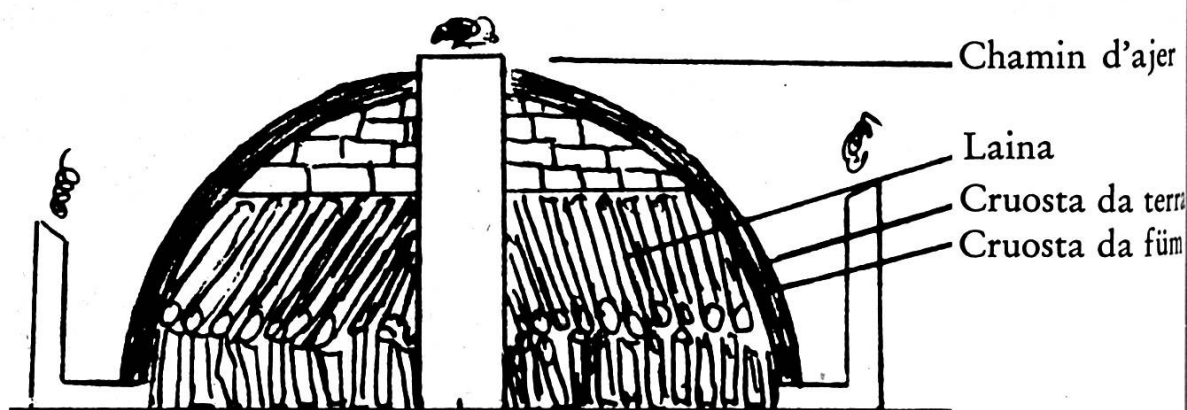
Cun ellas avaiva il destin manià plü bain. Cun quai cha Buorm
dovraiva davent dal 1580 fin intuorn 1850 laina da charbun per seis
fuorns eira lur existencia garantida. Blers paurs da Müstair han
quattras pudü guadagnar il pan da minchadi.

Mo na be Buorm eira interessà vi dal charbun, eir privats da
Müstair avaivan charbuneras per agen adöver, uschè ils farrers. Ün
dals ultims eira sar Clot Malgiaritta chi guadagnaiva per sia fuschina
il charbun amo intuorn 1910.

Davo sun ellas svanidas e pür la seguonda guerra mundiala tillas
ha fat resüstar, ma be per ün pêr ans 1941—1946.

Co gniva guadagnà il charbun da laina? Cun il seguaint disegn
vögl eu provar da sclerir quaista dumonda.

La charbunera:

I gniva chavà üna foura aint il terrain ed impli quella cun buna terra chi nu laschaiva penetrar l'ajer. Davo gniva lovà sü la laina, la pitschna e fina giosom e la grossa suranan. Tuot gniva lura cuvernà il prüm cun müs-chel e föglias, davo cun terra. A dretta ed a schnestra sco eir immez la charbunera eira ün chamin pel füm ed eir per l'ajer. Davo avoir dat fö la laina gnivan ils chamins serrats tant chi pudaiva be entrar tant ajer co cha'l fö dovraiva per tschimar, ma na per prodüer üna flomma chi avess ars la laina a tschendra. Il fö ardaiva cun quaistas cundiziuns 24—36 uras, alura eira il charbun fat. Da 4 sters laina as guadagnaiva 200—300 kg charbun.

Hoz sun las charbuneras svanidas, e be pacs lous dan amo perdüta da quels temps passats, d'üna lavur stantusa e sainza cunvenienza.

c) Il lambich da vinars

Il Plaun da l'Ustaria — il nom disch fingià da che chi as trattaiva là — eira ün lö ingio chi gniva destillà vinars our da ragischs da gianzana fin intuorn 1850. I para cha l'arder vinars cunvgniva, perche hoz sun las ragischs da gianzana mortas oura in quel lö.

d) La laina

Eu n'ha fingià scrit insembel cun las charbuneras, cha la Val Mora exportaiva laina in Italia. Dal 1945 chattet l'export da laina il punct culminant.

Berna avaiva dumandà a Müstair da cumprar la laina in Val Mora. I vessan pajà 5 fr. il m cubic, scha nus füssan stats buns da dar 10 000 m laina.

Sar Duri Fallet (vegl silvicultur a Müstair) avaiva taxà la producziun a var 12 000 m³. El füss eir stat pront da far quaist contrat. Ma duos silvicultuors circuitals chi avaivan fat ün expertisa dal god cun apparats specials han pretais chi nu detta daplü co 5 000 m³. Berna s'ha sün quai retrat, e Karli Storz da Cuaira ha dit ch'el cumpra la laina per 1 fr al m. Müstair ha stuvü esser cuntaint cun quai chi gnit pajà. Dürant ils prossims ans ha alura cumanzà l'exportaziun. Lavuraints talians tagliaivan la laina e tilla transportaivan sün grands autos our a Fraele, Buorm, Tirano ed inavo in Svizra.

Il resultat da quaista lavur ais stat trist. Cun quai cha sar Duri nun ha segnà la laina (el avess stuvü far quai d'inviern, e quel ris-ch nu vulai va el tour sün sai e neir sün sia sandà) ha quai fat ün oter silvicultur. Resultat: ils plü bels bös-chuns (Wettertannen) chi eiran sün l'era da l'Alp Mora sun crodats suot la maniera dals Talians. Hoz amo s'inaccordschain nus dal dan da quella vouta. Il muvel nu chatta plü refugi in temp da trid'ora, e la temperatura ais eir dvantada plü crüja.

Ün oter dan pel cumün: impè da 5 000 m³ laina sun gnüts oura 18 000 m³. Eu crai cha quaista cifra disch avuonda.

18 000 m³ laina per 180 000 fr impè da 90 000 fr! Cun quaista nosch'esperienza ha Müstair laschè crodar l'industria in Val Mora. Hoz serva ella be plü sco alp, ed i füss eir da sperar cha quai resta inavant uschè.

Üsits a Müstair davart las alps

Fingià il chargiar da nossas alps sta in colliaziun cun ün evenimaint plaschaivel per grand e pitschen. Il muvel nu passa, sco chi'd ais üsit in oters lous, da di ad alp, dimpersè da not. Il s-chellöz da plumpas e zampuogns strasuna da las 24 fin vers las 3 a bunura illas giassas da Müstair e Sa. Maria.

La naschentscha da quaist üsit ais fich inclegiantaivla e na s-chüra sco bleras otras. La temperatura chi regna pro nus in gün nun ans permetta dad ir da di ad alp. Ma i füss fallà da crajer cha quai ais ün sforz per nus. Na, dafatta bricha, i nu dà alch plü bel co l'ir ad alp da not.

Vers la set la daman rivan ils prüms in Alp Mora. Dalunga cumainzan els cun la lavur. Qua sun da reparar saivs, là ün mür ed in ün oter lö üna fanestra. Ils paurs restan duos dis sün alp a far quaistas lavurettas. Davo duos dis tuornan els in cumün, ed inavo restan las persunas chi portaran da là davent la respunsabilità per alp e muaglia.

La gliעד d'alp ais gnüda finada tras il fiauser grand ed il capo d'alp.

Il capo d'alp vain elet tras ils paurs, ed el po mantgnair quel post uschè lönch sco chi plascha ad el. Il fiauser grand piglia quella plaiv

per ün an. El nu vain elet, dimpersè sto tour quaist dovair cun cha la inavo sün alp. Eu craj chi'd ais interessant da savair che cha la glied d'alp lavura d'ürant ün di. Per dar sclerimaint ed eir üna pitschna idea al laic n'ha eu fat ün diari da la lavur sün alp ils 8.7.1969. Il prüm vögl eu preschantar signun, chandan, vacher e vadeller.

Il signun: el porta la responsabilità per tuot, el ais l'instanza la plü ota in alp.
Sia lavur: far chaschöl, painch e plü bod eir tierm (Zieger).

Il chandan: el güda al signun in tuot las lavuors.

Il vacher: suot sia bachetta stan las vachas e la lavur in in stalla.

Il vadeller: el perchüra ils vadels e fa eir cul vacher insembel las lavuors in stalla.

Ils 8 lügl 1969.

I va vers daman. Il svagliarin sclingia. «Auf», clama il signun tirolais, e nus siglin our da let, id ais las trais. Dadour aisa amo not. Quai nu fa inguotta. Minchün sa che ch'el ha da far. Il vacher, il vadeller ed eu (il chandan) giain per las vachas. Hans (il signun) resta in teja e fa il caffè. Vers las quatter turnain nus cun las vachas e tillas mettain in stalla. Davo avair tut üna coppa d'caffè ed üna boccada ans mettaina a mundscher. Minchün da nus ha üna maschina per far quaista lavur. Il mundscher ais il plü lungurus da tuot, duos uras il listess tic-tac da las maschinas e duos uras üna cumbatta cunter la sön chi crescha our dal chodin da la stalla. Intant aisa las set. Uossa as partan las lavuors. Il vadeller va sü pro seis vadels. Il vacher parta cun sias vachas sül pas-ch, ma dalunga tuorna el inayo per far uorden in stalla. Per nus, Hans ed eu, cumainza la lavur in teja. Il prüm da tuot stuvain nus ans lavar mans e vistas e müdar la büschmainta, que ais l'essenzial da tuot. Armà cun sgrommer e curtè da gromma va Hans aint il schler dal lat e cumainza a sgrommar. Il prüm sto el distachar la sira da gromma da l'ur da las mottas. Per far que douvr'el il curtè, cul sgrommer metta'l la gromma in ün pletsch!

Eu n'ha intant fat fö suot la chaldera ed eir pront la panaglia. Uossa poss eu portar oura las mottas cul lat. Cun agüd dal

termometer stun eu a survagliar il lat chi sta aint illa chaldera, el nu das-cha gnir s-chodà plü co a 24 grads R. Hans ha intant fat ir la panaglia ed el pogna eir la puolvra dal quagl. (Käselab) Ha il lat la temperatura giavüschada, vain miss pro il quagl; il fö vain suot la chaldera pitschna, uschè cha'l lat nu po plü gnir s-chodà inavant. Uossa avain nus temp per mangiar püschain, mo na lönch, la lavur clama fingià.

Il lat ais ruot ed eir la panaglia fa ün sfrattomöz da gnir nar. Hans taglia culla penna d'atschal l'inquagl in pitschens tocs. Davo piglia'l per mans l'arfa e maisda tuot uschè lönch infin cha l'inquagl ha la fuorma da nuschs. Per far gnir tuot amo plü pitschen douvra'l a la fin il rudi. Eu n'ha intant fat taschair la panaglia ed eir miss il fö danövmaing suot la chaldera granda. Il cuntgnü vain s-chodà amo üna vouta, e quai sün 28 grads R. Intant cha meis camarad maisda, maisda e maisda l'inquagl, lav'eu giò las mottas e las maschinas da mundscher.

Ais l'inquagl granà avuonda, po el gnir tut oura da la chaldera cun agüd d'üna rait e miss in üna fuorma da chaschöl chi sta pronta sün la pressa. Quatter bellas chaschoulas sun il resultat da la lavur d'hoz. Hans fa üna pitschna posa per tour in man il painch chi vuol gnir squitschà cun nouväs forzas. Eu lav intant la chaldera e büt la scotta oura pro'ls pürschels. Cun duos taloschs ha Hans fuormà il painch, e las bellas buorras da var 6—9 kg svaneschan aint il schler dal lat. Insembel lavain nus amo la teja e fain giantar, perche l'ura va vers las dudesch.

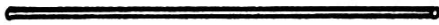
Il davomezdi ais cuort. Hoz nun avain nus da far inguotta. Ma fingià daman vuol il chaschöl chi sta aint in schler gnir lavà ed insalà. Co fa il signun quella lavur? El piglia chaschoula per chaschoula e tilla lava giò cun aua da sal. Cun ün sdratsch cun sü sal struscha el alura aint amo a minchüna. Eu tagl in quel temps la laina chi spetta davant chasa. Il chandan da l'an chi vain sto eir avair üna reserva da laina.

Ma turnain ad hoz. Nus giain a durmir, ün cuort sönin avain nus merità. Il s-chellöz da las vachas chi tuornan lascha fingià darcheu invlidar ils sömmis be cumanzats. Id ais las tschinch la saira. Las vachas van in stalla. Il vadeller ais eir turnà, e nus vulain il prüm da tuot, quai vuol dir ant co mundscher, mangiar tschaina. Vers las ses va minchün, armà cun üna maschina da mundscher, in stalla. Sco ün

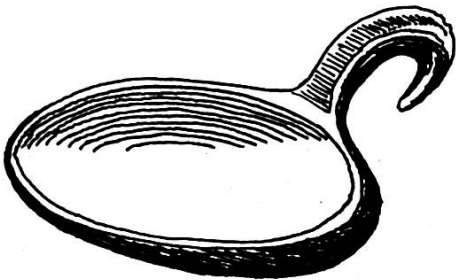
tschübel passan quellas duos uras. Mundschand avain nus chantà ün pèr chanzuns, ün oter ha quintà üna buna ed il vadeller s'insömgia da sia marusa. Vers las set ais il mundscher a fin e las vachas bandunan las stallas e van sur not süel pas-ch. Vacher e vadeller fan amo uorden, il signun fa il caffè ed eu lav las maschinas da mundscher. Davo stain nus amo ün cuort mumaint insembel in stüva. La not cuverna plan planet cun seis sindal nair alp, muaglia e tuot la vallada. Id ais las nouv. Nus giain eir a cuz, perche la daman ais dastrusch. Cul impissamaint «früh auf, spät nieder, iss schnell und geh wieder» m'indurmainz eu.

Ushè passa di per di, eivna per eivna. La vita in alp ais bella, ma eir greiva. Quai nu vuol dir ch'ella nu füss buna d'ans spordschar blers plaschairs.

A la fin da meis cuort diari vögl eu amo preschantar las üsaglias cha'l signun douvra per far sia lavur:

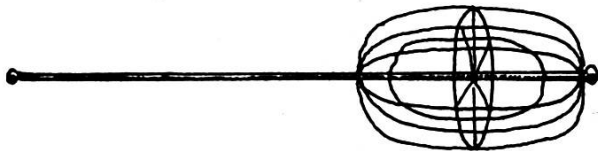
La penna d'atschal

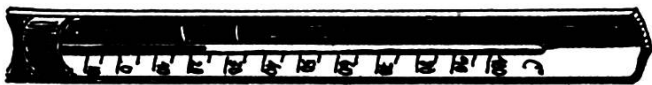
il sgrommer

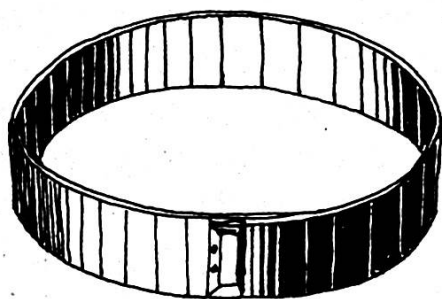
l'arfa

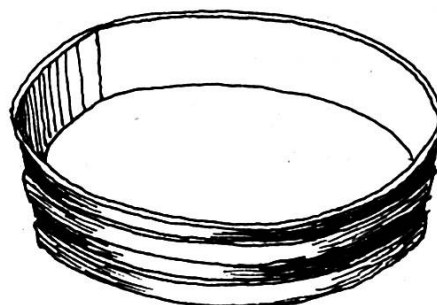
il rudi

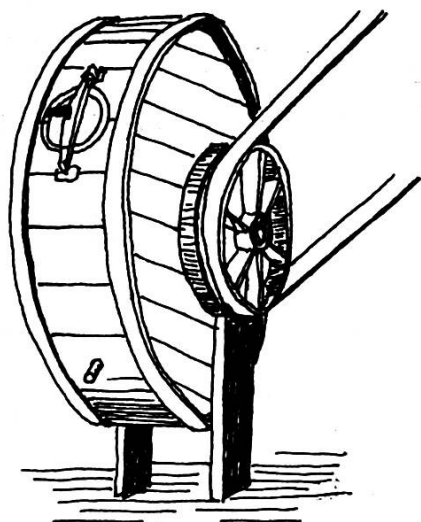
il termometer

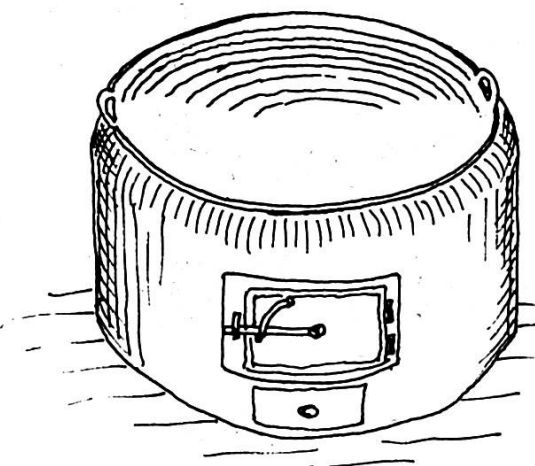
la fuorma da chaschöl cun
l'aunta da pressa

la motta

la panaglia

la chaldera

Ogliada in la teja da l'Alp Sprella.

Las masüras

Mincha dumengia van duos paurs da Müstair in alp a masüras. Els paisan il lat da las vachas e portan aint ils liters cha la muaglia da mincha paor ha dat in üna glista. Cun agüd da quellas po a la fin il cheu d'alp far oura il quint ed ils kg da chaschöl e painch cha minchün ha da bun.

Exaimpel: In tuot la stagiun da stà sun gnüts registrats 7692 kg lat. Aint il schler stan 4 000 kg chaschöl, que sun 52 % dal lat. Il paor A. ha da sias vachas 300 kg lat. El survain alura 52 % da quels kg chaschöl, quai fa 156 kg chaschöl.

Pro'l painch vain fat listess quint. Be cha là ais il % plü pitschen; el variescha tanter 16 e 22 % dals kg da lat.

Las masüras nun han be quaista funcziun. Ils paurs chi vegnan in alp ston eir portar sü la nudritüra per quels chi sun cusü.

Las zendras

La prüma dumengia cha'l muvel ais ad alp, decida eir da la zendra da lat. Quella vacha chi dà pro la prüma masüra il plü bler lat ais zendra da lat (quintà vain il lat da la saira e da la daman).

Il possessur da la zendra fa alura al persunal d'alp ün regal, quai ais pel solit ün liter vinars o ün kg charn.

La zendra da ferer vain fixada tras il vacher. El surveglia las vachas d'ürant la stà e po uschè eir dir il plü bain da tuot chenüna chi merita il titel da vacha pugnera.

La s-chargiada da las alps

La s-chargiada da las alps nu vain fingià fixada da prümavaira. La quantità d'erba sco eir l'ora chi regna in settember decidan, o plü bain dit fixan, il di da la s-chargiada. El ais e sarà per la glieud d'alp sco eir pel muvel il plü bel di da l'an.

Il prüm da tuot partan las vachas. Las zendras da ferer e da lat (Zendra e vicezendra) portan minchüna ün bel cranz sül cheu. Il di davo tuornan ils vadels e las schelpcha, sco eir il signun ed il chandan. Avant co bandunar per ün lung inviern l'alp vain dit per quella un pêr urazchuns.

Trais bapnos sco ingrazchamaint, trais bapnos per quels chi han fabrichà l'alp e trais bapnos per che Dieu mantegna l'alp.

Las be-chas in Val Mora

La Val Mora ais ün paradis per nossa sulvaschina. Fin intuorn 1890 regnaiva tanter otras bes-chas eir l'uors in quaista vallada. El eira la temma da muvel e pastriglia. Cun grands fös provaivan ils pasters da til far star d'avent.

Hoz avain nus in Val Mora las seguaintas bes-chas:

1. Il tschierv.

El as preschainta in grand numer. Al viandant e chatschader fa ün inscunter cun el adüna impreschiun. Da l'otra vart fa el grand dan a las eras da las alps. Da plüs ans innan sto la corporaziun d'alp trametter not per not duos paurs chi fan d'avent dal mais gün fin cha'l muvel va ad alp guardia da tschiervs. Quaista lavur ais

accompagnada cun grandas spaisas, ed ils 300 fr cha'l chantun paja sun ün guot d'aua aint in fö.

Sperain cha'ls prossems ans portan ün nouv resultat, schi nu va oter almain finanzialmaing.

2. Sper il tschierv chattain nus amo il chamuotsch, il chavriöl e la vuolp.

In grand numer as preschaintan eir la muntanella, la fiergna, la fiergna nöbla, la müstaila, il squilat, la müstaila granda, il giat sulvadi, la lütscherna ed il salamander.

Eir ils utschels stan gugent in Val Mora. Els sun: L'aglia, il corv, il corv chasan, il taus o l'urogal, la giallina sulvadia, il gial sulvadi, l'amblana, la tschuetta, la pernisch, il fringuel da naiv (tuot las sorts), la parüschla (tuot las sorts), il püf, il giallet da mai, il battalaura, il sprer, il pichalain ed il falcun da god.

Turnain darcheu sün terra; là avain nus amo: la verm'orba, la vipra e la serp grischa. Quaists sun ils abitants da la Val Mora. Voul qua amo inchün pretender cha quaista val saja solitaria e sula?

Litteratura

P. Thaler, Albuin. Geschichte des Bündnerischen Münstertals. Verlag: St. Augustinus-Druckerei, St. Maurice 7.6.1925

P. Thaler, Albuin. Annalas, Noms locals della Val Müstair
Schlaepfer, Daniel. Der Bergbau am Ofenpass Band VII. Eine wirtschaftsgeographische Untersuchung im Unterengadin und seinen Nachbartälern.

Schorta, Andrea. Über Ortsnamen des Unterengadins und des Münstertals.

Archiv Müstair. Die Alpteilungsbriefe von 1466. Die Alpteilungsbriefe von 1556. Documaint sur dals cunfins cun Buorm 1822.

Persunas chi m'han quintà a bocca

Fallet, Duri. La laina in Val Mora 1945—46

La battosta da seis bap culs Buormins 1890

Dethomas, Carl. Agiunta a l'istorgia

Selm, Jakob. La donna da la Sprella
Fallet, Jakob. Bes-chas in Val Mora
Pitsch, Conrad. Ils Austriacs in Val Mora 1499.

Fotografias e disegns

Sarott, Jachen. Disegns dá la roba ch'l signun dovra. Charta da la Val Mora

La fotografia da l'Alp Mora n'ha eu fat d'ürant la stà 1969 cun ün apparat Instamatic.